

**BIOLOGIK XILMA-XILIKNI MUHOFAZA QILISHDA XALQARO TALABLAR.****Obidxonov Muhammad Ali****Muhammadyusupov Asilbek***Toshkent Davlat Yuridik Universteti, Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik fakulteti.*

**Annotatsiya:** *Ushbu maqolada biologik xilma –xilliklar, ularni muhofaza qilish, O‘zbekiston hududidagi biologik muhofaza qilindigan zonalar, ulardagi muammolar va ularning yechimi uchun olib borilayotgan sa’y-harakatlar, shuningdek biologik xilma-xilliklarni muhofaza qilishda qo‘yilgan xalqaro talablar haqida fikr yuritilgan.*

**Kalit so‘zlar:** *xalqaro talab, konveksiya, populyatsiya, ekotizm*

1992-yilda BMTning Rio-de-Janeyroda bo‘lib o‘tgan atrof-muhit va rivojlanish bo‘yicha konferensiyasida biologik xilma-xillik haqidagi Konvensiya imzolandi. 1993-yildga kelib, 168 davlat uning ishtirokchisi bo‘ldi. 1995-yilda O‘zbekiston ham ushbu Konvensiyaga qo‘shildi. Biologik xilma-xillik deganda, barcha tirik organizmlarning populatsiya, tur va ekotizim darajasidagi yig‘indisi tushuniladi. Ekotizimlarning mahsuldorligi, ularning o‘zini-o‘zi boshqarishi va tiklay olishi, tabiiy va antropogen omillarning ta’siriga bardosh bera olishi bioxilma-xillikka bog‘liq ekanligi ko‘plab olimlar tomonidan aniq isbotlab berilgan. Hozirgi kunda biologik xilma-xillik noyob qiymatga va umumjahon ahamiyatga ega ekanligi e’tirof etilmoqda. Biologik turlarni saqlashning ahamiyatini chuqur anglash, xalqaro hamjamiyatning xabardorligini oshirish maqsadida BMT tashabbusi bilan 22 may “Xalqaro biologik xilma-xillik kuni” deb e’lon qilingan. Yer yuzasining biologik resurslari odamzodning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi uchun hayotiy zaruriyatdir.

O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan ma’qullangan (Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 139-sonli qarori) ushbu hujjat biologik xilma-xillikni saqlash sohasidagi asosiy yo‘nalishlar va tadqiqotlar rejalari, amaliy faoliyat va ta’limning 1998-2007 va 2017-yilgacha bo‘lgan istiqbolini belgilab berdi. Unda uchta asosiy masala qo‘yilgan: maxsus qo‘riqlanadigan hududlar tarmog‘ini rivojlantirish va takomillashtirish; bioxilma-xillikni saqlash sohasidagi ma’lumotlarni yetkazish va ta’lim-tarbiyani rivojlantirish; biologik resurslardan foydalanishda ularga putur yetkazmaydigan mexanizmlarni ishlab chiqish va joriy qilish. Biologik xilma-xillik, oddiy hayotiy shakllarga nisbatan ancha keng qamrovli. U nafaqat amaliy tekshirishlarning yo‘nalishlarini aniqlaydi, balki shunday maqomga egaki, agar biologik xilma-xillik mavjud bo‘lsa, ekotizimning barqarorligi mustahkam bo‘ladi. Shuning uchun ham uni doimiy ravishda himoya qilish maqsadga muvofiq va tabiatni muhofaza qilish tadbirlarida biologik xilmaxillikni asrash masalasiga alohida e’tibor beriladi.

**Bioxilma-xillikning muhimligi.** Biologik xilma-xillik ham jahon hamjamiyati uchun, ham har bir davlat uchun muhim hayotiy manba hisoblanadi. U iqtisodiy faoliyatning va yashash uchun manba topishning asosida yotibdi. Uni saqlash va samarali foydalanish esa inqirozsiz rivojlanish uchun mutloqo zarurdir. Uni himoya qilish va qo'llab-quvvatlash kelajak avlodlar ijtimoiy foniga hissa qo'shish bilan barobar, negaki hatto go'yo insonga mutloqo foyda keltirmaydigan hayot shakllari ham hayot sharoitlarini o'zgartirishda muhim bo'lishi mumkin. Bioxilma-xillikning shunday yovvoyi va xonaki yoki madaniylashgan biologik turlari tarkibi oziq-ovqatlarning va ko'pgina dori-darmonlarning shuningdek, sanoat mahsulotlarining almashlab bo'lmaydigan yagona manbai hisoblanadi. AQSH kabi industrial rivojlangan davlatlar Yalpi Milliy Mahsulotning (YaMM) 4,5% ga yaqini faqatgina yovvoyi turlardan foydalanishdan oladi. Kam rivojlangan davlatlar uchun bu raqam ancha yuqori bo'lishi mumkin. Madaniy o'simliklar turlari va xonakilashgan hayvonlarning zamonaviy tijorat ahamiyati ancha yuqori, masalan O'zbekistonda qishloq xo'jalik mahsulotlari YaMMning 45%ni tashkil etadi. Ayniqsa, kam rivojlangan davlatlar uchun bu borada ko'p daromad olish iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan belgilanmasada, ular xalqlar uchun hayot kechirish manbai hisoblanadi. Misol uchun Kanada aholining 4/3 qismi uchun yovvoyi tabiat iste'mol qilinadigan oqsilning asosiy manbai hisoblanadi, rivojlanayotgan davlatlardagi deyarli 80% kishilar uchun yovvoyi hayvonlar va o'simliklardan olinadigan an'anaviy dori-darmonlar sog'liqni saqlashning asosiy birinchi chora-tadbirlari hisoblanadi. Hattoki zamonaviy farmokopiya dori-darmonlarning 14 qismi tarkibida o'simliklarning foydalaniladigan faol tarkibiy qismlari mavjud bo'lib undagi topilmagan imkoniyatlar foydali moddalarning kichik bir qismini tashkil etadi. Biologik xilma-xillik biosferani shakllantiradi, unda boshqa biologik turlar bilan birga inson ham istiqomat qiladi va yashovchanlik va muvaffaqiyat uning holatiga bog'liq o'tishmishda insoniyat faoliyati tabiat jarayonlari miqyosiga taqqoslanganda unchalik keng emas edi. Hozirgi vaziyat boshqacha bo'lib insoniyat XXI asrga yaqinlashgani sari yuz berayotgan iqlimiy o'zgarishlar, cho'llanish, yer degradatsiyasi va boshqa xavflar biz o'z kelajagimiz asosiga ham milliy darajada ham jahon miqyosida talofat yetkazayotganimizni ko'rsatmoqda Markaziy Osiyo mintaqasining noto'g'ri rivojlanishi oqibatida yuzaga kelgan Orol inqirozi bunday rivojlanish alohida mintaqalar ham umuman sayyoramiz uchun unchalik xavfli oqibatlarga olib kelishining yaqqol misolidir.

**Bioxilma-xillik haqida konvensiya.** Ilgari ko'p davlatlarda bioxilma-xillikni saqlashga unchalik katta ahamiyat berilmas edi. Biroq dunyo oldida turgan muammoni anglash darajasi oshishi bilan bioxilmaxillikning zarurligini tushunish darajasi ham oshdi. Bugun biologik xilma-xillikni saqlash global ustuvor ahamiyat kasb etadi va shunday sifatda davlatlarning barqaror rivojlanish rejasiga kiradi. 1992-yilda BMTning Atrof-muhit va Rivojlanish bo'yicha konferensiyasida 156 ta davlat imzolagan Bioxilma-xillik to'g'risidagi Konvensiya yo'nalishida hal qiluvchi qadam hisoblanadi

(Rio-de Janeyrodagi “Yer muammolari bo‘yicha oliy darajadagi uchrashuv”) 1993-yilda u xalqaro hujjat sifatida kuchga kirib 1995-yil oxirida 120 davlatda jumladan O‘zbekistonda ham ratifikatsiya qilindi. Konvensiyaning asosiy maqsadlari:

- yeming biologik resurslari ham yerdagi, ham suvdagi jumladan o‘simliklar, hayvonlar va mikroorganizmlar xilma-xilligini saqlash;

- mamlakatlarning o‘z biologik resurslaridan qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligida va resurslarga, na bu tarmoqlarga zarar keltirmaydiga usullar bilan foydalanishini ta‘minlash;

- genetik resurslardan foydalanish imkoniyatlari va shu asosda olinadigan foydalarni adolatli va teng taqsimlanishini rag‘batlantirish.

Konvensiya hukumatlardan tabiat manbalarini boshqarish va ishlab chiqishda Bioxilma-xillikni saqlash va samarali foydalanishni ta‘minlashni talab qiladi. U milliy iqtisodiy tuzilmalarini va sivosatni ulami saqlash va samarali foydalanishni rag‘batlantirish bo‘yicha iqtisodiy shart-sharoitlar yaratish usullarini aniqlash uchun baholashni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, Konvensiyada alohida shart sifatida ta‘kidlanadiki, uning Tomonlari (yoki qonun chiqaruvchi idoralari ushbu bitim bilan o‘zlarini bog‘lashga majburiyat olgan davlatlar) ma‘lim bir tadbirlarni amalga oshirishlari shart, jumladan:

- biologik resurslarni saqlash va betalofat foydalanish bo‘yicha milliy strategiyalarni ishlab chiqish; - jamiyatning xabardorligi va ta‘limini rag‘batlantirish ;

- tatqiqot va o‘quv dasturlarini ta‘sis etish ;

- “Atrof-muhitga ta‘sirini baholash” maxsus jarayoni yordamida iqtisodiy rivojlanish bosqichida Bioxilma-xillik masalalarining zaruriy hisobini ta‘minlash.

**Biologik xilma-xillik bo‘yicha milliy strategiya va harakat rejasi.** O‘zbekiston o‘zining barqaror rivojlanishi uchun Bioxilmaxillik resurslarining muhimligini tan olgan holda, 1995-yilda Bioxilma-xillik to‘g‘risidagi xalqaro Konvensiyaga qo‘shildi. Hukumat olib borayotgan siyosatga muvofiq hamda Konvensiya doirasidagi ustuvor majburiyatlarni bajarish uchun Respublikada Birlashgan Millatlar Tashkilotining Rivojlanish dasturi va Global ekologik jamg‘armasi tomonidan faol qo‘llab-quvvatlangan “Bioxilma-xillikni saqlash bo‘yicha milliy strategiya va harakat rejasi” loyihasini tayyorlashga kirishildi. Mazkur loyiha hukumatning ijrochi agenti sifatida harakat qiluvchi Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo‘mitasi bilan hamkorlikda amalga oshirildi. Ushbu hujjat bir vaqtning o‘zida O‘zbekistonning 1997-yil dekabr oyigacha Bioxilma-xillikni saqlash bo‘yicha Milliy Strategiya va Harakat rejasi ishlab chiqish yuzasidan olgan majburiyatlariga muvofiq Tomonlar Xalqaro Konferensiyasining hisoboti hisoblandi. Maqsad va faoliyat sohasi. Bioxilma-xillikni saqlash bo‘yicha milliy strategiyaning maqsadi mamlakat biologik resurslarni boshqarishning yagona bosh yo‘nalishi va rejalashtirish tuzulmasini shakllantirishni ta‘minlashdan iborat. Shunday qilib, mazkur sohadagi istiqbol faoliyati strategiyada ko‘rsatilgan va mustahkamlangan qoidalarga muvofiq bo‘lishi lozim. Strategiyaning yaratilishi milliy daraja rejalashtirish

uchun aniq yoʻnalish beradi, shuningdek, maqsadga qaratilgan va samarali dastur hamda loyihalarni ishlab chiqishni taʼminlaydigan mexanizmni yaratadi. Bundan tashqari, u yordam beruvchi donor tashkilotlari tomonidan ham foydalaniladi. Bioxilma-xillikni saqlash strategiyasining harakat doirasi faqatgina mamlakat bioxilmaxilligini saqlash va undan foydalanish masalalari bilan chegaralanadi hamda boshqa sohalardagi faoliyatga taalluqli boʻlmaydi. Baʼzi yoʻnalishlar, masalan, suv manbalarini boshqarish Bioxilma-xillikka jiddiy taʼsir koʻrsatsada, boshqa dastur va loyihalarga kiritilgan.

Oʻzbekistonda 27 000ta nodir va yoʻqolish xavfi ostidagi turlar mavjud – ushbu bioxilma-xillikning muhofazasini yaxshilash usutvor yoʻnalishga aylanishi lozim. Butun dunyoning karantinga oʻtishidagi ajib «ijobiy oqibatlar» nafaqat yanada musaffo osmon va kamroq ifloslanishda namoyon boʻldi, balki yovvoyi hayvonlarning aks holda inson hukmronlik qilgan shaharlar va boshqa aholi yashaydigan joylarda qayta paydo boʻlishida koʻrindi. COVID-19 bizning mavjudligimiz, harakatlarimiz va harakatsizligimiz bioxilma-xillikka bevosita taʼsir koʻrsatishini namoyish qildi. 22 may kuni Oʻzbekistondagi BMTTD vakolatxonasi Xalqaro biologik xilma-xillik kunini nishonlaydi, uning umumjahon shiori esa «Bizning qarorlarimiz - tabiatda!» boʻladi. Biz oʻz iqtisodiyotlarimiz va jamiyatlarimizni asta-sekinlik bilan qayta tiklar ekanmiz, Yer sayyorasidagi barcha tirik jonzoʻtlar manfaati uchun bioxilma-xillikning yoʻqolishini kamaytirish boʻyicha faoliyat ham Oʻzbekistonda, ham butun dunyoda eʼtibor markaziga aylanishi kerak.

Oʻzbekiston bizning eʼtiborimizga va himoyamizga loyiq turfahil atrof-muhitdagi nodir yovvoyi tabiatga ega. Bizning bioxilma-xilligimiz yoʻqolish xavfi ostidagi baʼzi turlarni, shu jumladan Milliy Qizil kitobga kiritilgan qor qoplonini, Buxoro bugʻusini va saygʻoqlarni oʻz ichiga oladi. BMTTDning mazkur nabotot va hayvonot dunyolarini himoya qilish boʻyicha faoliyati haqiqiy barqaror taraqqiyot nafaqat bioxilma-xillikning rivojlanishdagi oʻrnini eʼtirof etishi, balki uning saqlanib qolishi uchun qulay sharoitlarni taʼminlab berishi lozimligini anglash asosiga qurilgan. BMTTD Oʻzbekiston mustaqillikka erishganidan buyon ilk yangi yaratilgan muhofaza qilinuvchi hududni – Quyi Amudaryo biosfera qoʻriqxonasini tashkillashtirishga yordam berdi, muhofaza qilinuvchi hududlarni kengaytirish boʻyicha Oʻzbekistonning bosh rejasini, shuningdek 2019-2028 yillardagi davr uchun Biologik xilma-xillikni saqlash boʻyicha Milliy strategiya i Harakatlar rejasini (BXSMSHR) ishlab chiqishda koʻmaklashdi. Tabiiy resurslarni, shu jumladan yaylovlar, nabotot va hayvonot dunyosini saqlab qolish va ulardan oqilona foydalanish boʻyicha qonunchilikni takomillashtirish maqsadida siyosiy koʻmak koʻrsatildi. Amaliy maʼlumotlarga tayangan holda rejalashtirish va qarorlarni qabul qilishga koʻmaklashish maqsadida bioxilma-xillikni saqlash toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni boshqarish tizimi ishlab chiqildi. Bioxilma-xillikni saqlash boʻyicha loyihalar Oʻzbekistondagi turli xil ekotizimlarni, shu jumladan undagi choʻllarni, Orol dengizi havzasini, qirgʻoqlar boʻylaridagi hududlarni, suv va botqoq hududlarni hamda

togʻlarni qamrab oldi, bunda asosiy e'tibor yoʻqolish arafasidagi turlarga qaratildi. Global ekologik jamgʻarma koʻmagida qor qoplonini va uning oʻljalarini oʻrganish maqsadida qor qoplonini tadqiq qilish va kuzatish Milliy dasturi shakllantirildi, shu bilan birga qor qoplonini saqlash boʻyicha Milliy dastur va Harakatlar rejasi tez orada Hukumatga tasdiqlanish uchun taqdim etiladi. Garchi Hukumat bioxilma-xillikni muhofaza qilish sohasida jiddiy natijalarga erishgan boʻlsa-da, mamlakat uchun tabiiy resurslardan va ekotizimlardan mas'uliyatli foydalanish aholi sonining oʻsishi va urbanizatsiya, jadal islohotlar davrida oʻta muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. Oʻzbekiston ekotizimlari iqlim oʻzgarishi oldida oʻta zaifdirlar (bioxilma-xillikning qisqarishiga olib keluvchi choʻllanish). Orol dengizining qurib borishi – bunga achchiq dalolatdir. Bu esa iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar ekologik jihatdan barqaror va oʻzaro kelishilgan boʻlishini taqozo qiladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xalqaro biologik xilma-xillik kuni 2001 yildan buyon har yili nishonlanadi. 2020 yilning shiori BMTning bioxilma-xillik boʻyicha oʻn yilligining intihosidan darak beruvchi bioxilma-xillikni muhofaza qilish boʻyicha umumjahon sa'y-harakatlarda ushbu yilning ahamiyatini aks ettiradi. Imkon boʻlganda bioxilma-xillik boʻyicha BMT Sammiti boʻlib oʻtadi, ushbu tadbir 2020 yildan keyingi davr uchun bioxilma-xillikning global tarkibini shakllantirishga yordam beradi hamda 2030 yilgacha davr uchun barqaror rivojlanish sohasidagi Kun tartibiga hissa qoʻshadi.

Biologik xilma-xillik – barchamiz uchun xavotir uygʻotuvchi mavzudir, va barchamiz yoʻqolish xavfi ostdagi turlar va ularning yashash muhitini himoya qilishda faol ishtirok etishimiz zarurdir.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Oʻzbekiston Respublikasi qonunlari Oʻzbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish urgʻTisida” 1992-yil 9-dekabrda qonuni/ «Adolat», 1993.
2. Oʻzbekiston Respublikasining “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar toʻgʻrisida” (03.12.2004 y.).
3. Oʻzbekiston Respublikasining “Oʻsimlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish toʻgʻrisida”gi (26.12.1997y.).
4. Oʻzbekiston Respublikasining “Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish toʻgʻTisida”gi (26.12.1997y.).
5. Oʻzbekiston Respublikasi Qizil kitobi . Torn I J Hayvonot olami, - T.: “Chinor ENK”, 2010.
6. Oʻzbekiston Respublikasi Qizil kitobi. Tom 1. Oʻsimliklar. “Chinor ENK”, 2016.
7. Hamidov O.H. Oʻzbekistonning ekoturistik salohiyati. Monografiya. -T .:Fan, 2016.
8. Qayumov A.A., Rahmonov R.N., Egamberdiyeva L.Sh., Hamroqulov J.H. Tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilish. - T.: “Iqtisodiyot”, 2014.